

Evoluția limbii române literare în versiuni succesive ale *Scării raiului*. Nivelul lexical (II)

de

Oana Panaite

In order to illustrate the evolution of Romanian language over four centuries (the aim of the study), we focused on *Epistle to a Shepherd* and selected six variants from the multiple versions in Romanian. We had as a comparison base the Romanian manuscript no. 5419 (Varlaam's translation) and used, for the 17th century, the Romanian manuscript no. 434 and no. 2511 –which maintain *Leavșița*'s writing pattern. For the 18th century, we used Vartolomeu Măzăreanu's translation – Romanian manuscript no. 2959 – from 1766 and a manuscript from the Library of Metropolitanate of Moldavia and Bukovina, copied in 1780, while for the 19th century we found useful the first printed translation, made in Greek in 1814, belonging to Veniamin Costachi. As for the modern age, Corneanu's translations, respectively Stăniloae and a translation from French represented our work instruments. The study reveals the evolution of Romanian (language) through based on the aspect of religious terminology, and does not leave aside the structural vocabulary. The comparison will trace, in general, the replacement of Slavonic language constructions used by Varlaam in a period when Romanian literary language had sufficient "semantic gaps" to justify ad hoc borrows from the language of the translated text and also other circumstances. Cases of words from Varlaam's translation that remained in the religious vocabulary will be emphasized, too.

2.3. La nivelul lexical, dinamica limbii poate fi urmărită atât în adnotările marginale din versiuni diferite, cât și prin compararea propriu-zisă a unor sintagme/ fragmente de text aparținând unor versiuni/ traduceri distincte. Adnotările marginale sînt făcute în două direcții: fie scribul păstrează în manuscrisul pe care-l copiază elementele lexicale din manuscrisul-model, dar, considerîndu-le arhaice și necunoscute cititorului, le completează marginal cu un sinonim; fie inserează în textul său termenul pe care-l consideră mai bine cunoscut, specificînd pe margine cuvîntul corespunzător din manuscrisul-model pe care-l copiază. Analizînd lexicul marginal din manuscrisul nr. 2511 și manuscrisul din 1780, putem face unele considerații în ceea ce privește diferențierea diatopică a limbii române.

A. Diferențierea dialectală este rezultatul interferării a două straturi de limbă diferite, dintre care primul, moldovenesc, arhaizant, reprezintă limba manuscrisului-model, în timp ce al doilea, muntenesc, este specific copistului: Ms. nr. 2511: *paingul*, marg. *păianjen* (10^v);

giuruirea, marg. *făgăduiala* (31^f); *giuruirei*, marg. *făgăduialei* (38^f); *giuruită*, marg. *făgăduită* (44^f);
osîrdiia, marg. *nevoința* (42^f, 113^f, 139^f); *cu nevoință*, marg. *cu osîrdie* (88^f, 119^v);
nevoinței, marg. *usteninței* (195^f);
șerbul, marg. *robul* (45^f);
rîvnitori, marg. *pohtitori* (66^v);
glăsiia, marg. *plîngea* (101^v);
pentru dînse, marg. *pentr-înse* (139^v);
să cură, marg. *să aleargă* (179^v);
numeri, marg. *numele* (239^f);
zăpadă, marg. *omăt* (241^f);
rostul, marg. *gură* (250^f);
dzicem, marg. *spunem* (379^f).

B. Din termenii adnotați marginal, unii sînt rezultatul conștientizării de către copist a gradului de necunoaștere a lexicului din traducerea sursă; explicitarea lor este normală și necesară în concordanță cu necesitățile care au determinat realizarea unei noi copii a traducerii, anume citirea ei frecventă în principal de către călugării dintr-o mănăstire sau alta:

În ms. nr. 2511, lexicul adnotat înlocuiește:

1) slavonismele din textul original cu termeni formați pe terenul limbii române prin procedee interne, precum derivarea, prin cuvinte deja existente în limbă sau împrumutate din alte limbi:

diavolilor, marg. *volului* (9^f);
sîrghiș, marg. *sîrguitor* (27^f, 86^f, 97^f), *ce iaste de sîrg*, marg. *de treabă* (135^f); *de treabă*, marg. *de sîrg* (152^f);
sireap, marg. *mînios* (157^f);
meserniță, marg. *la magherniță* (27^v);
sămăluire, marg. *voie* (32^f), dar și *cunoștință* (85^v); *sămăluiaște*, marg. *socoteaște* (203^f);
blestemat, marg. *balamut* (46^f);
pojarul, marg. *jeratecul* (160^v);
buiquire, marg. *amețeală* (48^f, 128^v);
buecie, marg. *mîndrie* (216^v); *buiacă*, marg. *mînioasă* (216^v); *mînios*, marg. *buiac* (216^v);
să scîrbeaște, marg. *să scărândăveaște* (245^v);

2) formațiunile arhaice cu unele curente în epoca în care are loc copierea manuscrisului:

dintru dînșii, marg. *andesine* (140^v);
odată, marg. *dinioară* (47^f); *odinioară*, marg. *odată* (108^v); *vreodată*, marg. *dinioară* (58^v);
oarecui, marg. *nicicui* (65^f);
prepuii, marg. *adaog* (48^f);
săvai, marg. *măcar* (32^f, 132^v);
zăduful, marg. *pripecul* (312^f);

3) clarifică unii termeni al căror sens a devenit ambiguu:
nemînioasă, marg. *nebîrfitoare* (163^f);

opustește, marg. *ce năpustește* (204^v).

Deși manuscrisul din 1788 conservă redacția *Leastviței*, există totuși unele diferențe lexicale; ele nu apar sub formă de adnotări marginale, ci sînt inserate în textul propriu-zis. Și aici poate fi operată o clasificare a tipurilor de înlocuiri – pentru exemplificare, primul element este din LEAST., în timp ce al doilea din manuscrisul de la 1780:

a) slavonisme înlocuite prin formații lexicale românești: *nestrînsa* (2^v) – *nestrînsoare* (2^v); *liubov* (2^v) – *dragoste* (3^f); *trudei* (3^f) – *ostenelei* (3^f); *destonic* (3^v) – *vrednic* (4^f); *sîrghiș* (12^f) – *de sirg* (13^v); *găvozdirea* (92^v) – *deprinderea* (91^v); *năsălnice* (94^f) – *năprasnice* (93^f);

b) dezambiguizarea unor termeni: *giudeț* (95^v) – *giudecători* (94^f) etc.

Lexicul evoluează în sincronie prin variantele diatopice specifice graiului moldovean sau muntean (nu există nici o variantă a *Leastviței* al cărei copist să aparțină prin grai unei alte zone geografice decît Moldova sau Muntenia), iar în diacronie prin înlocuirea succesivă a slavonismelor originare cu termeni autohtoni sau cu împrumuturi din greacă, în cazul noilor traduceri făcute după un original grecesc. Prima modalitate de evoluție este evidentă în cazul variantelor *Scării* care păstrează redacția lui Varlaam, cf. prezentarea de mai sus a adnotărilor marginale. Următoarele exemple ilustrează evoluția limbii în diacronie.

2.3.1. Elemente lexicale arhaice, generale în epoca primelor noastre texte literare sau **proprii** autorului.

LEAST. 270^f, Ms. 1780: 209^f: *m-am adevérit (m-am adiverit)*;

COSTACHI 1814: 197^f: *nădăjduiesc*;

STĂNILOAE 1980, p. 433: *am fost încredințat*;

CORNEANU 1994, p. 527: *sînt convins*;

PG 1165: *πέπεισμα*.

Închiderea lui [e] la [i] caracterizează graiul muntenesc (aici graiul copistului) și reprezintă singura deosebire față de limba manuscrisului sursă; verbul, derivat din *adevăr* (< **ad+de+verus* din *verus*), cf. SCRIBAN 1939, s.v., folosit și reflexiv, are sensul de ‘mă încredințez, mă asigur’, sens păstrat numai în STĂNILOAE 1980, în timp ce toate celelalte opțiuni diferite de transpunere se îndepărtează de acest semantism, modalizînd în proporții diferite discursul: *nădăjduiesc* sau *sînt convins* exprimă speranța, respectiv, certitudinea. Gr. *πέπεισμα* conține în semantismul său toate sensurile cu care a fost utilizat în diferitele traduceri/ variante românești: ‘se laisser persuader, (p. suite) se fier à; croire à (à une parole)’, DFG, s.v.

LEAST. 270^f, Ms. 1780: *întru scrisoarea (scrisoare) cea dumnezăiască*;

COSTACHI 1814, 197^f: *întru scrisoarea cea dumnezeiască*;

CORNEANU 1994, p. 527: *în cartea dumnezeiască*;

PG 1165: *ἡμῶν ἐν τῇ ἀπογραφῇ τῇ Θεείᾳ, in illo caelesti volumine* (1166).

Cuvîntul *scrisoare* cu sensul vechi de ‘scriitură, scris, descriere’ (SCRIBAN 1939, s.v.) este menținut inclusiv la COSTACHI 1814 care, deși traduce ediția

grecească a *Scării*, nu păstrează nimic din semantismul termenului ἀπογραφῆ ‘inscription sur un registre; d’où registre (du cadastre; des contributions); registre du cens; d’où dénombrement: II. t. de droit att. inventaire de biens détournés ou dissimulés’ DFG, s.v.; Corneanu, în ediția modernă, utilizează termenul actual de *carte*, cf. și traducerea latină a PG, în timp ce Stăniloae nu traduce această sintagmă.

LEAST. 270^f, Ms. 1780, 209^v: *Îndireptătoriu/ îndreptătoriu*;

VM 1766, 266^f: *cîrmaci*;

COSTACHI 1814, 197^f: *cîrmaciu*;

STĂNILOAE 1980, p. 433: *cîrmaci*;

CORNEANU 1994, p. 527: *cîrmaci* („kyvernitis”);

PG 1165: *κυβερνήτης*, *gubernator* [*navarchus*] (1166);

Fr. (3): *Le pilote spirituel*.

Utilizarea termenului *cîrmaci* reprezintă o opțiune stilistică a traducătorilor; cuvîntul aparține lexicului maritim (opțiunea aceasta este justificată în contextul în care Ioan Scărarul însuși folosește terminologia maritimă), dar conține în același timp și sensul ‘cel care conduce, îndreptînd corabia spre un anumit punct’; cuvîntul utilizat de Varlaam are avantajul de a fi mai abstract, aparținînd în același timp domeniului spiritual, dar și dezavantajul de a fi un arhaism, a cărui semnificație nu mai putea fi percepută la reala ei valoare.

LEAST. 275^f, Ms. 1780, 213^v: *îndireptătoriu/ îndreptătoriu*;

COSTACHI 1814, 199^v: *povățuitoriu*;

STĂNILOAE 1980, p. 440/ 32: *povățuitoriu*;

CORNEANU 1994, p. 534: *păstorul*;

PG 1181: *προσερχομένοις* / *Animorum dux et moderator* (1182);

Fr. (35): *Un conducteur, un pasteur des âmes*.

Îndireptătoriu, termenul folosit de Varlaam, traduce slavonul *наставникъ* ‘καθηγητής (guide, conducteur) dux, ἐπιστάτης, praefectus, institutor’ (MIKLOSICH 1865, s.v.), preluînd, cel mai probabil, nota comună din direcțiile de semnificație, anume *cel care îndreaptă/ conduce pe cineva spre ceva*. Termenul *povățuitorul* preferat de Costachi are sensul învechit, pierdut astăzi, de ‘conducător’ (vezi SCRIBAN 1939, s.v.); Stăniloae, care preia opțiunea lui Costachi, se înscrie însă într-o nouă direcție de semnificare, cea actuală, de ‘sfătuitor’, căci opțiunea sa este transpusă într-un context cultural și într-o epocă diferită a limbii române literare. În acest context, *păstorul* pare a fi cuvîntul cel mai puțin marcat stilistic, ales datorită sensului comun cu gr. *προσερχομένοις*, participiul verbului *προσερχομαι* ‘aller vers ou auprès; d’où s’approcher, s’avancer’ (DFG, s.v.).

Rămînem în domeniul variatelor cuvinte utilizate pentru desemnarea *păstorului sufletesc*.

LEAST. 280^v, Ms. 1780, 218^f: *puitoriul cel bun a nevoinței/ nevoinții noastre*;

COSTACHI 1814, 202^v: *Puitoriul de nevoință*;

STĂNILOAE 1980, p. 448/ 71: *Conducătorul luptei*;

CORNEANU 1994, p. 543: *bunul judecător*;

PG 1193: τοῦ καλοῦ ἀγωνοθέτου /agonotheta magna (1194);

Fr. (72): *juste et souverain Rémunérateur*.

Varlaam traduce în română prin *puitoriul* (...) *nevoinței* slavonismul *пѣвнгоположникъ* (*словоположникъ горкъ* într-un alt loc (168^v) este redat prin *puitoriul de cuvînt amar*); *положникъ*, cf. MIKLOSICH 1865, s.v., are sensul de ‘qui constituie’, deși verbul *положити* are sensurile ‘τιθέναι ponere, ἐναποτιθέναι deponere’, de unde ar putea rezulta opțiunea lui Varlaam pentru *puitor*; celălalt termen – *пѣвнго* – este transpus aici prin *nevoință*, deși în textul său Varlaam îl împrumută și cu forma originală: *podvig*, cu sensul de ‘luptă’. Opțiunea de traducere a lui Varlaam e preluată ca atare și de Veniamin Costachi în traducerea sa de la 1814, cu toate că acesta, nu trebuie să ignorăm, traduce un text grecesc. Mai mult, semantismul primar al gr. ἀγωνοθέτης trebuie să i se fi părut profan pentru a reprezenta un atribut al divinității: ‘1. agônôthète, organisateur ou président des jeux publics’, căci acesta cel mai probabil nu cunoștea sensul secundar al cuvîntului grecesc, anume ‘arbitre, juge, en gén.’ (DFG, s.v.). Pentru sensul secundar optează Corneanu în traducerea sa și, indirect, traducătorul ediției franceze, dar și Stăniloae, care evită cuvîntul modern, din terminologia sportivă, *arbitru*, în favoarea sinonimului cu semnificație mai largă, *conducător*. Cu siguranță Stăniloae a consultat și textul lui Veniamin Costachi – numai așa se poate explica faptul că traduce și *nevoință*, simțit ca arhaic în acest context, prin *luptă*, fără să se abată de la semnificația textului original.

LEAST. 270^r, Ms. 1780, 209^r: *carte de gios și pementescă/pămintească*;

VC 181,; 197^r: *Cartea cea de jos*;

STĂNILOAE 1980, p. 433: *cartea de mai jos*;

CORNEANU 1994, p. 527: *această carte a noastră de jos (scil. scrisă aici pe pământ)*;

PG 1165: τῆ μὲν κάτω βίβλω, hoc inferiori seu terreno codice (1166);

Fr. (1): *ce petit livre de la terre*.

Varlaam este singurul care redă printr-o perifrază amplă, explicativă, ceea ce ceilalți traducători (excepție face Corneanu care, între paranteze, completează traducerea inițială) exprimă mai concentrat prin *cartea de jos*, cf și gr. κάτω βίβλω. În secvența următoare, reține atenția modalitatea prin care este redat gr. ἐμπλαστρον ‘emplâtre’ (DFG, s.v.): Varlaam utilizează substantivul *unsóre*, reținut ca atare și de copistul variantei din 1780; Măzăreanu exprimă printr-un alt cuvînt, ‘leacul’: *păstoriu*; Stăniloae, consecvent limbajului tradițional filocalic, utilizează termenul de *doftorie*, derivat de la *doftor*, pe care-l folosește cu regularitate în întreaga traducere, iar Corneanu apelează la o parafrază verbală: *nu are nevoie să fie îngrijit de alții*. Interesează opțiunea lui Veniamin Costachi care redă gr. ἐμπλάστρος prin *plastor*, opțiune urmată consecvent de autor și în alt loc al traducerii lui, dar și de traducătorii moderni ai *Scării* (Corneanu și Stăniloae, cf. secvența 2):

(1.)

LEAST. 270^f, Ms. 1780, 209^v: *Vraci iaste cela ce are și trupul și sufletul fără de boală și nu-i trebuiaște nice o unsóre pentr-aceastea.*

VM 1766, 266^f: *Păstoriul iaste dohtor care iaste sănătos și la trup și la suflet, și nu numai că însuși lui nu-i trebuiește nice un păstoriu, că încă și altora poate să le agiute.*

COSTACHI 1814, 197^f: *Doftor iaste cela ce pre trup și pre suflet îl are fără de boală, și de nici un plastor de la alții, nicidecum nu are trebuință.*

STĂNILOAE 1980, p. 433: *Doftor este cel ce are trupul și sufletul nebolnav, neavînd nevoie de nici o doftorie pentru ele.*

CORNEANU 1994, p. 527: *Medic („iatros”) este cel care a dobîndit un trup și un suflet sănătos și care nu are nevoie să fie îngrijit de alții.*

PG 1165: *Ἰατρός ἐστὶν, ὁ τὰ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν κεκτημένος ἄνοσον, μηδὲ μιᾶς ἐμπλάστρου παρ’ ἄλλων τὸ παράπαν δεόμενος, Medicus est, qui ab animo corporeque sanus valensque, nulla pre se medicabula aliunde desiderat (1166)*

Fr. (4): *Le médecin spirituel est une personne qui, ayant le corps chaste et l’âme pure, n’a besoin ni du secours ni des remèdes des autres.*

Plastur (cu varianta fonetică *plastor*) reprezintă de fapt una din numeroasele forme populare ale neologismului *emplastru*, împrumutat ca atare din vgr.: *blastru, bleastru, plastru, pleastru, blastur, bleastur, plastur, pleastur*, cf. ngr. *μπλάστρι*, v.sl. *пластырь* ‘*ἐμπλάστρον, emplastrum*’ (SCRIBAN 1939, s.v., MIKLOSICH 1865, s.v.), avînd sensul ‘medicament cleios întins pe o bucată de pînză făcut ca să fie lipit pe pelea unui bolnav’ (SCRIBAN 1939, s.v.)

(2.)

LEAST. 271^v, Ms. 1780, 210^v: *Agoniseaște și tu, o, minunate părinte, leacuri, dare de curățire (ad. purgație.)/ – în ms. din 1780 nu mai apare adnotat purgație –, brici, presăra /271^f/ re de ierbi, burete, zbancă, strecneală/ stricneală, cinii de ars, unsori, iarbă somnuroasă/somnoroasă, cuțit, legături;*

Slavonă (LEAST. 271^v): *Ѡ чудесне помазаніа, даніа, брипвы, насыпаніа, гъвж, везболѣзніе, крѣвопѣстїа, жегы, помазы, спїтелна, нофь, привжзы,*

COSTACHI 1814, 197^v: *Aibi și tu, o, minunate, plastori, bricieri, prafuri vindecătoare, băuturi, bureate neîngreșat, nisteriuri, fiiară arzătoare, unsori, afionuri, sabie, oblojituri.*

STĂNILOAE 1980, p. 435: *Să ai și tu, o, minunate, plasturi, băuturi, bisturiuri, picături, briciuri, burete, lame de tăiat vinele, fierul de ars rana, alifii, doftorii de somn, cuțit, feșe și neîngreșoșarea;*

CORNEANU 1994, p. 529: *Dobîndește și tu, o prea minunate părinte, cataplasme (scil. plasturi), medicamente, alifii, soluții, bureți, leacuri împotriva vomitării, bisturiu, cauterizator, unsori, anestezice, cuțit, pansamente;*

PG 1168/1169: *κέκτησο καὶ σὺ, ὦ θαυμάσιε, ἐμπλαστρα, ξηρία, κολλούρια, ποτὰ, σπόγγους, ἀναυσίαν, φλεβότομα, καυστήρας, ἀλείμματα, ὑπνωτήρια, μάχαιραν, καταδέσμοις; Et tu vir admiratione merito suspiciende, fac ut comparata habeas medicaminum amuleta: emplastra, inquam, vulneraria, cataplasma et pulveres, collyria, purgationes, spongas, anausian contra nauseantem stomachum, phlebotoma, adustiones et cauteria, unguenta, hypnotica sive soporifera pocula, ferrum chirurgicum et vincula (1167/1170);*

Fr. (14): *Vous, père admirable et digne de servir de modèle, ayez toujours avec vous toutes les amulettes et les remèdes dont vous pouvez avoir besoin pour vos malades spirituels : portez toujours les emplâtres, les cataplasmes, les poudres, les collyres, les médecines, les éponges, les eaux de senteur, les lancettes, les eaux fortes pour brûler, les caustiques, les onguents, les hypnotiques, tous les instruments de chirurgie et toutes les autres choses qui vous seront nécessaires pour les différentes opérations que vous aurez à faire.*

Remarcăm evoluția procesului de semantizare care are loc pentru a desemna noțiunea de ‘anestezic’: de la desemnarea referențială, adoptată de Varlaam (*iarbă somnuroasă*), împrumutul unui termen (*afionuri*), la exprimarea parafrastică (*doftorii de somn*) și, în final, termenul specializat – *anestezice* (poate prea specializat, în context potrivitându-se mai bine termenului *somnifere*, cf. și gr. ὑπνωτήρια, lat. *hypnotica sive soporifera pocula*, fr. *les hypnotiques*). *Afion*, ieșit din uz astăzi, provine din vgr. ὄπιον ‘suc du pavot, opium’ (DFG, s.v.) prin filieră turcă, cf. turc. *afion* și *afium*; cf. și ngr. ἀφιόνι, lat. *opium* (apud SCRIBAN 1939, s.v.); Scriban înregistrează numai pluralul în *-oane*, deși, după cum reiese din textul lui VC, există și atestarea pluralului în *-uri*. Seria de echivalențe care rezultă este următoarea: *iarbă somnuroasă* – *afionuri* – *doftorii de somn* – *anestezice* – ὑπνωτήρια – *hypnotica sive soporifera pocula* – *les hypnotiques*.

Cu toate că enumerarea din traducerea lui Varlaam este conformă cu ordinea elementelor lexicale din versiunea slavă alăturată, se observă efortul traducătorului de a traduce fiecare termen, redându-l prin cuvinte curente în epocă sau în zona geografică de proveniență: помазаник ‘ἄλοιφή, unctio’ – prin *leacuri*; даник ‘δόσις, datio’ – prin *dare de curățire*, бритва/ бритвик ‘ξυρόν, novacula; rasoir’ – prin *brici*, насыпаник ‘iniectio clim. ioan’ – prin *presărare de ierbi*; гъба ‘σπόγγος, spongia’ – prin *burete*; безволѣзнииѣ ‘ἄνωδυνία, doloris absentia’ – prin *zbanță*, folosit cu sensul secundar, dialectal de ‘ventuză’ (SCRIBAN 1939, s.v.), кръвопoустънъ ‘sanguinem emittens’ – prin *strecneală* ‘dialectal (est) lanțetă, cuțit de luat sânge’ (SCRIBAN 1939, s.v.), жегъ ‘καῦμα ardur; brulure, chaleur de la fièvre, marque de brulure, cicatrice’ – prin *cinii de ars*, unde *cinie* are sensul de ‘unealtă, instrument’ (SCRIBAN 1939, s.v.); помазъ = помазаник ‘χρίσμα, unctio’ – prin *unsori*; спителна – prin *iarbă somnuroasă*; ножъ ‘μάχαιρα, gladius; grand couteau; couteau pour les sacrifices, couteau de chirurgien; ciseaux pour couper les cheveux’ – prin *cuțit*; привязъ ‘δεσμός, vinculum; tout ce qui sert à lier, particul. corde’ – prin *legături* (vezi MIKLOSICH 1865, s.v., SCRIBAN 1939, s.v., DFG, s.v.).

În secvența următoare, verbul *arumi* (neatestat în dicționarele limbii române) este înlocuit de sinonimul său *dormita*, care redă gr. νουστάζω ‘laisser tomber sa tête, d’où s’assoupir, s’endormir’ (DFG, s.v.):

LEAST. 271^r, Ms. 1780, 210^r: *incep oile a arumi cu sufletul*;

VM 1766, 266^v: *oile sale că încep a dormita și cu trupul și cu sufletul*;

COSTACHI 1814, 197^v: *oile (...) vor înceape cu sufletul a dormita*;

STĂNILOAE 1980, p. 434: *oile vor începe (...) să dormiteze cu sufletul;*

CORNEANU 1994, p. 528: *oile vor începe să dormiteze cu sufletul;*

PG 1168: *τὰ πρόβατα (...) νυστάζειν τῇ ψυχῇ ἄρξονται, connivere anime incipiunt* (1167);

Fr. (11): *son troupeau (...) se relâche et ne marche plus d'un pas ferme dans les voies de Dieu.*

Perechea sinonimică *pripăc/ năduf* (cu fonetismul *năduv*) utilizată de Varlaam pentru a desemna un fenomen meteorologic precum *zăduful/ arșița*, este înlocuită în versiunile/ traducerile ulterioare, cu toate că unul din termenii, *pripăc*, recurent în secolul al XVII-lea la Dosoftei și Cantemir (cf. DLRLV, s.v.), este și azi folosit, popular, în Moldova, Țara Românească și Transilvania de sud-est; diferitele sinonime utilizate (*arșiță, zăduf, zăpușeală*) au avantajul de a fi proprii limbii române literare actuale:

LEAST. 271^r, Ms. 1780, 210^r: *arderea pripăcului/ pripicului; într-aceea vreamă de năduv/ năduf;*

VM 1766, 266^v: *din pricina patimei arșiții; în vremea arșiții acia;*

COSTACHI 1814, 197^v: *din fierbințeala zădufului; în vremea zădufului acelaia;*

STĂNILOAE 1980, p. 434: *din fierbințeala zădufului; în vremea acestui zăduf;*

CORNEANU 1994, p. 528: *din pricina zăpușelii zilei; în vremea acestui zăduf;*

PG 1168: *ἐκ τοῦ φλογμοῦ τοῦ καύματος, ('brûlure par le soleil, chaleur ardente') ex ardoris aestu* (1167); *κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ καύσων ἐκένοῦ, in illo incendii labore [ardore]* (1167);

Fr. (11): *à cause de la chaleur; dans le moment de cette épreuve.*

A *cerca* cu sensul etimologic 'a căuta' este general în epoca primelor noastre texte literare; pierderea sensului primar duce la înlocuirea lui cu *a căuta*, conform atestării din traducerea lui Veniamin Costachi:

LEAST. 273^v, Ms. 1780, 212^r: *Cela ce vor să cearce aceasta să o știe ca să o cearce cu trudă.*

COSTACHI 1814, 198^v: *Cei ce voiesc a căuta, caute cu osteneală.*

STĂNILOAE 1980, p. 438/ 19: *Deci ce voiesc să caute, să caute cu osteneală.*

PG 1173: *οἱ βουλούμενοι ζητεῖν ζητείωσαν ἐμπόως /quos si volent quaerere, sollicite quaerant* (1174).

În secvența de mai jos se poate urmări, pe de o parte, evoluția conjuncției *săvai*, pe de alta, a pronumelui nehotărît *nescui*. Specific, sub această formă, arealului geografic alcătuit de Moldova și Muntenia, *săvai* este folosit în epoca veche a limbii noastre literare cu următoarele sensuri: 'ori, fie, măcar'; în combinație cu alte conjuncții (*și*, de exemplu) actualizează alte semnificații: 'măcar că, cu toate că, deși'; are și sensul 'chiar dacă'. În contextul analizat, valoarea semantică este 'deși, chiar dacă', realizată prin diferite cuvinte: *săvai, măcar, chiar*. Pronumele nehotărît din traducerea lui Varlaam și, după el, a versiunii de la 1780 – unde apare însă forma modernă, actuală, *cuiva* – este înlocuit în traducerile ulterioare prin pronumele negativ, *nimeni*, conform originalului gr. *μηδενός/ nemine*:

LEAST. 274^v: *săvai și nu i-are hi seate nescui;*

Ms. 1780, 213^f: *săvai și de nu ar fi săte cuiva*;
VM 1766, 269^f: *măcar că altă dată nime nu însătoșadză*;
COSTACHI 1814, 199^f: *și când nimenea nu iaste însetat*;
STĂNILOAE 1980, p. 439/ 27: *chiar când nu însetează nimeni*;
CORNEANU 1994, p. 533: *chiar și atunci când nu este nimeni însetat*;
PG 1180: *μηδενός τοῦ διψῶντος /nemine sitiente (1179)* ;
Fr. (31): *Mais quoique personne n'aille se désaltérer*.

În continuare, prezentăm variantele diferite prin care traducătorii desemnează *judcata divină*: Varlaam folosește cuvântul general în epocă cu fonetism moldovenesc *giudeț* și cu sensul, pierdut astăzi, 'judcată'; Costachi preia din neologismele neogrecești care circulau în epoca sa un cuvânt specializat în limbajul juridic pentru desemnarea sălii de consiliu, dar și a consiliului propriu-zis, *divan* (vezi SCRIBAN 1939, s.v.), devenit astăzi arhaism; traducerea lui Corneanu este mai apropiată de versiunea din PG, dar și de cea franceză, în timp ce Stăniloae folosește sinonimul termenului juridic *proces – judcată*:

LEAST. 276^f, Ms. 1780, 215^f: *întru fricatul și adevăritul nostru giudeț*;
COSTACHI 1814, 200^v: *la înfricoșatul și cu adevărat Divanul nostru*;
STĂNILOAE 1980, p. 442/ 43: *la judcata înfricoșătoare și adevărată a noastră*;
CORNEANU 1994, p. 537: *la înfricoșatul și dreptul nostru tribunal*;
PG 1185: *ἐν τῷ φοβερῷ ἡμῶν καὶ ἀληθῶς δικαστηρίῳ / ad nostrum se tribunal vere formidabile (1186)*;
Fr. (47): *devant un tribunal vraiment formidable*.

Varianta latină și cea franceză nu mai traduc atributul de *înfricoșător*, cf. gr. *τῷ φοβερῷ* 'qui cause de l'effroi, effrayant, terrible'; observăm, tot în ceea ce privește atributele care însoțesc termenul *giudeț*, absența prefixului *în-* în derivatul folosit de Varlaam (este de altfel singura atestare, în celelalte locuri adjectivul fiind cu forma actuală, *înfricat*). Adjectivul *adeverit* evoluează formal la *adevărat*, fără a exprima întregul conținut semantic al gr. *ἀληθής* '1. non caché, d'où vrai, sincère, franc; 2. loyal, juste, équitable' (DFG, s.v.) redat mai potrivit prin *drept*, care implică și *adevărat*, conform traducerii lui Corneanu.

Evoluția limbii române literare este evidentă și în contextul următor unde polisemia cuvântului *giudeț* 'judcată, dar și judecător' (vezi SCRIBAN 1939, s.v.) creează ambiguități în textul lui Varlaam, dar este evitată în limba modernă prin crearea a două derivate diferite de la aceeași rădăcină lexicală:

LEAST. 285^f, Ms. 1780, 221^v: *ca un giudeț dumnezăiesc*;
COSTACHI 1814, 205^f: *ca un dumnezeesc judecătoriu*;
STĂNILOAE 1980, p. 455/ 95: *ca un dumnezeiesc judecător*;
CORNEANU 1994, p. 549: *ca un judecător dumnezeiesc*;

PG 1201: *ὡς ὁ θεῖος κριτής/ quidam arbiter (1202)*.

În traducerea lui Varlaam, *socotitoriu* redă – destul de ambiguu, datorită polisemantismului verbului de la care derivă –, slavonul *съмотритель* (280^{v/dr}), cu sensul 'οἰκονόμος'; ambiguitatea este eliminată de Costachi care împrumută din textul grecesc pe care-l traduce cuvântul *iconom*, păstrat ca atare și de Stăniloae,

deși nu mai era actual și ar fi putut fi transpus printr-un sinonim, precum *administrator*. Corneanu se apropie din nou, prin opțiunea de traducere, de versiunea franceză a *Scării*:

LEAST. 280^f, Ms. 1780, 218^f: *Cine iaste pus de la Dumnedzău socotitoriu*;

COSTACHI 1814, 202^v: *Cine oare iaste unul ca acesta Iconom de la Dumnezeu*;

STĂNILOAE 1980, p. 447/ 70: *Cine este oare un astfel de iconom al darului lui Dumnezeu*;

CORNEANU 1994, p. 543: *Cine este păstorul (...) așezat de Dumnezeu*;

PG 1193: *Τίς ἄρα τοιοῦτος καθέστηκεν ἐκ Θεοῦ οἰκονόμος /Quis porro erit divinus ille oeconomus* (1194);

Fr. (71): *Mais quel sera donc le pasteur établi de Dieu*.

Interesantă este și evoluția grafiei unui toponim discutată în continuare. Este vorba de *Muntele Măslinilor*; tradus de Varlaam prin *măgura Eleonului* (în textul slavon alăturat găsim *магѡръ маслиньж* (288^{v/dr}) – un argument în plus pentru susținerea ipotezei conform căreia acesta nu este originalul traducerii lui Varlaam, fiind colaționat de scribul care a copiat autograful pierdut al mitropolitului moldovean. Veniamin Costachi, dar și Corneanu, un secol mai târziu, optează tot pentru o traducere conformă originalului, în timp ce Stăniloae redă acest toponim prin sintagma *Muntele Măslinilor*, cf. lat. *montem Oliveti*:

LEAST. 288^v, Ms. 1780, 224^v: *măgura Eleonului*;

COSTACHI 1814, 206^v: *muntele Eleónului*;

STĂNILOAE 1980, p. 461: *Muntele Măslinilor*;

CORNEANU 1994, p. 554: *muntele Eleon*;

PG 1205: *τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν /montem Oliveti* (1206).

2.3.2. Slavonisme. Spre deosebire de Dosoftei, care inovează în lexic prin creații lexicale personale, Varlaam preia lexicul din sursa pe care o traduce, în situația în care în limba română existau „goluri semantice”. Reprezentînd, în cea mai mare parte, slavonisme cu corespondent în textul original pe care-l traduce, acestea sînt simțite de scribii care realizează copiile ulterioare ca fiind anacronisme (arhaisme) și, în consecință, sînt înlocuite cu alte formații lexicale. Evoluția lexicului din acest punct de vedere surprinde procesul de constituire a terminologiei religioase. Exemplele următoare vin să ilustreze acest proces.

LEAST. 270^f: *mai de-nainte cu destonicia*;

Ms. 1780, 209^f: *mai nainte cu vreadniciia*;

COSTACHI 1814, 197^f: *cei întîiu cu vreadniciia*;

STĂNILOAE 1980, p. 433: *cei dintîi după vrednicie*;

CORNEANU 1994, p. 527: *cei dintîi în vrednicie*;

PG 1165: *πρῶτοι τῶ ἀξιῶματι, primi honoris dignitate* (1166);

Fr. (1): *les premiers dans les cieux par l'éminence de leur gloire*.

Termenul *destonicia* ‘vrednicie’ din *destoinic* (< slav. *достоиникъ* ‘homo dignus’ MIKLOSICH 1865, s.v.) și derivatele lui, specific prin forma aceasta limbii lui Varlaam și înlocuit prin *vrednicie*, din *vrednic* (‘capacitate, rar: hărnicie, demnitate’ SCRIBAN 1939, s.v.) de către copistul autor al manuscrisului de la 1780, conservă tocmai sensul de ‘demnitate’ considerat de Scriban „rar” al gr.

ἀξίωμα, ατος ‘prix, valeur, considération, estime, honneur, dignité’ (DFG 1963, s.v.) și lat. *dignitate*. Termenul folosit de Varlaam era considerat, încă de la sfârșitul sec. al XVIII-lea, un arhaism, motiv pentru care este înlocuit de sinonimul său, *vrednicie*; ultimul cuvânt este menținut în lexicul religios pînă astăzi.

Procesul de înlocuire a unui cuvânt propriu limbii lui Varlaam cu termenul curent în epoca celorlalți scribi/ traducători este ilustrat și în secvența de mai jos:

LEAST. 270^f, Ms. 1780, 209^v: *sfitoacele ceale bătrîne*;

VM 1766, 266^v: *dintr-alte scrisori (ad. scrisorile acele ce sînt scrise)*;

COSTACHI 1814, 197^f: *scrieri și izvoade*;

STĂNILOAE 1980, p. 434: *Cărți (copiate)*;

CORNEANU 1994, p. 527: *cele ce le-au scris alții, iar nu după cele ce le-au fost lor descoperite*;

PG 1165: *ἀτιγράφων ἐκπαιδεύειν, transcriptis paginis documenta tradere* (1166);

Fr. (5): *le livre*.

unde *sfitoc*, un slavonism (< slav. *сѣвитѣкъ* ‘τόμος, χάρτου, κεφαλίς, caput’ MIKLOSICH, s.v.), are sensurile ‘tom, secțiune; sul, vălătuc, mănunchi, pomătuf, buchețel de busuioc cu care se împrăstie aghiazma’ (apud SCRIBAN 1939, s.v.).

Cuvîntul *vrăciuire*, folosit chiar de Varlaam cu perechea sinonimică *tămăduire* 42^v – *vrăciuire* 280^v, face parte din categoria cultismelor (în cazul de față, slavonisme) care își pierd puterea de semnificație o dată cu trecerea timpului și cu tot mai slaba cunoaștere de către clasa cultivată a slavonei; de aceea nici nu este de mirare înlocuirea lui cu un termen mai cunoscut și, implicit, mai utilizat:

LEAST. 271^v, Ms. 1780, 210^v: *în ce chip vom putea arăta că știm meștersiug de vrăciuire/ vindecare*; LEAST. 280^v, Ms. 1780, 218^v: *cu vrăciuirea/ vrăciuire aceluia și pre sine să tămădui/ tădui*;

COSTACHI 1814, 197^v: *cum pre știința meșteșugului o vom arăta?* 202^v: *din tămăduirea aceluia și pre sineși de-acia s-au tămăduit*;

STĂNILOAE 1980, p. 435: *cum ne vom arăta știința?* 448/ 72: *prin vindecarea aceluia vindecîndu-se pe sine însuși*;

CORNEANU 1994, p. 529: *cum ne vom arăta priceperea noastră?* 543: *s-a tămăduit și pe sine, din tămăduirea aceluia*;

PG 1169: *πώς, τὴν ἐπιστήμην ἐνδειξώμεθα; poterimusne noastram medicandi scientiam testatam facere?* (1170); 1193: *ἐκ τῆς ἐκείνου ἰάσεως, καὶ ἑαυτὸν λοιπὸν ἰασάμενον/ ex alta mentis demissione propter alterius procuratam sanitatem, ipse quoque salutem est consecutus* (1194);

Fr. (13): *nous serait-il possible d'exercer avantageusement vis-à-vis de nos malades les fonctions et de remplir les devoirs de médecin ?*; (73): *il lui accorda et sa propre guérison et la guérison de la personne en faveur de laquelle il s'intéressait et s'était entièrement oublié*.

Ceea ce era inițial meșteșug, adică îndemînare, a devenit ulterior *știință*, vindecarea nemaifiind rezultatul acțiunii vrăciului, ci a medicului, a celui care posedă știința medicinei; se poate vorbi aici de substituirea cuvintelor în cauză datorită evoluției realității extralingvistice.

LEAST. 270^f, Ms. 1780, 209^v: *Vraci*;
 VM 1766, 266^f: [*Păstoriul iaste*] *dohtor*;
 COSTACHI 1814, 197^f: *Doftor*;
 STĂNILOAE 1980, p. 433: *Doftor*;
 CORNEANU 1994, p. 527: *Medic* („iatros”);
 PG 1165: *Ἰατρός*, *Medicus* (1166);
 Fr. (4): *Le médecin spirituel*.

În secvența de mai sus, folosirea sinonimelor este nu numai rezultatul opțiunii stilistice a fiecărui traducător, ci și al influenței originalului tradus. Arhaismul *vraci* (păstrat totuși de copistul manuscrisului din 1780) este înlocuit, potrivit evoluției vocabularului limbii române, mai întâi prin *dohtor* de către Măzăreanu (care împrumută rus. *dóhtor*, cf. SCRIBAN 1939, s.v.) și ulterior prin *doftor* (păstrat și în ediția modernă a lui Stăniloae – consecvent intenției sale mărturisite de a se înscrie într-o „terminologie cât mai tradițional filocalic” –, deși reprezintă varianta populară, aflată în uz și astăzi,) și corespondentul său modern *medic*. Ceea ce Varlaam exprimă pleonastic, prin juxtapunerea în același context a sinonimelor *ocările și dosădzile*, este ulterior redat prin termeni diferiți, sinonime parțiale sau totale a gr. *ἀτιμία* ‘mépris’: *necinstirea, dojenirea, disprețul de sine*; se observă, de asemenea, o schimbare de perspectivă: dacă versiunile vechi (urmînd destul de fidel traducerea lui Veniamin Costachi, includem aici și traducerea lui Stăniloae) dezvoltă imagini vizuale materializate în acțiuni concrete, Corneanu operează o abstractizare a limbajului, schimbînd în primul rînd instrumentul: *briциul sau bisturiul* (instrumente concrete care declanșează imaginea vizuală) se transformă la el în *medicament*, semnificînd mai mult un proces spiritual decît unul fizic:

LEAST. 271^v, Ms. 1780, 210^v: *Briциul iaste ocările și dosădzile ce mucică și curățește/ curățesc rana mîndriei*;
 COSTACHI 1814, 198^f: *Briциul iaste necinstirea carea mușcă și pre putrejunea mîndriei o tămăduiaște*;
 STĂNILOAE 1980, p. 435: *Bisturiul este dojenirea care mușcă, dar după puțin vindecă*;
 CORNEANU 1994, p. 529: *Medicamentul este disprețul de sine care mușcă păcatul și vindecă abcesul mîndriei*;
 PG 1169: *Σηρόιον ἐστὶ ἀτιμία δάκνουσα, καὶ αἰήσεως σηπεδόνα θεραπεύουσα / Cataplasma est mordens animum convitium et contumelia, quibus existimationis insolentioris putor curatur ac rescinditur* (1170) ;
 Fr. (14): *le cataplasme est la figure des mépris et des humiliations qui mordent et déchirent le cœur pour en faire sortir le pus infect de la vaine gloire*.

Varlaam utilizează termenul *slugile* sub influența originalului pe care-l traduce, unde apare: *слуги* (nominativ, plural); ulterior termenul pierde sensul de ‘slujitor’ – tot cu etimologie v.sl. *сложити* ‘διακονεῖν, ministrare’ – în favoarea celui de ‘supus’:

Least. 272^v, Ms. 1780, 211^v, 1766: 267^v: *slugile*;
 COSTACHI 1814, 198^f: *slujitorii*;

STĂNILOAE 1980, p. 437/ 15, Corneanu 1994, p. 531: *slujitorii*;

PG 1172: *λειτουργοὺς*, /servos (1171);

Fr. (17): *des serviteurs*.

Înlocuirea unui slavonism printr-un cuvânt propriu limbii române este ilustrată și în exemplele următoare. Verbul *a stidi*, cu etimologia vsl. *стыдѣти сѧ*, reprezintă un împrumut din textul slavon utilizat: *др҃гы и стыдѣтсѧ др҃си* (273^{r/dr.}). În acest context își actualizează semnificația de ‘a se sfii’, conformă cu sensurile slavonismului împrumutat: ‘αἰσχόμεσθαι, καταισχύνεσθαι erubescere’ (MIKLOSICH 1865, s.v.) – termenul nu are toate dezvoltările semantice ale gr. αἰδέομαι – οὔμαι ‘éprouver un sentiment de honte, de pudeur, de respect, d’où 1. avoir de la pudeur; 2. avoir honte, craindre de; 3. révérer, respecter’ (DFG, s.v.), sensuri secundare pentru care optează traducătorii edițiilor moderne ale *Scării*. Interesantă este opțiunea stilistică a lui Veniamin Costachi: mitropolitul utilizează o creație verbală personală: *a se cucernici* – neînregistrată în Scriban –, derivată de la adjectivul *cucernic*, care provine, la rîndul lui, din vb. *a se cuceri*, cu sensul (înv.) ‘a se umili, a face omagiu’, întâlnit și la Dosoftei, cf. SCRIBAN 1939, s.v.:

LEAST. 273^r, Ms. 1780, 211^v: *Priiatinii să și stidesc de ceia ce li-s cu adevărat iubiți și priiatini și-i ascultă*;

COSTACHI 1814, 198^v: *să cucernicesc priiatenii și îi ascultă*;

STĂNILOAE 1980, p. 437/ 16: *îi respectă prietenii și îi ascultă*;

CORNEANU 1994, p. 531: *Prietenii respectă și ascultă pe adevărații lor prieteni*;

PG 1172: *τοὺς ἀκροτάτους φίλους, καὶ αἰδοῦνται οἱ φίλοι καὶ ὑπακοῦουσιν*, /Intimos regis amicos etiam alii regis amici veneratione prosequuntur (1171);

Fr. (19): *les amis mêmes du roi honorent les personnes qu'ils savent être le plus avancées dans son amitié*.

Aceeași discuție este valabilă și pentru substantivele *stidință*, *rușine*, corespunzătoare verbelor analizate mai sus:

LEAST. 274^v: *că pleacă întru stidință*;

Ms. 1780, 213^r: *că pleacă întru rușine*;

VM 1766, 269^r: *că să rușineadză*;

COSTACHI 1814, 199^r: *care să rușineadză*;

STĂNILOAE 1980, p. 439/ 28: *să se sfiască*;

CORNEANU 1994, p. 533: *rușinoși din fire*;

PG 1180: *περὶ τὸ αἰδεστικὸν /quae (...) objurgantem (1179)*;

Fr. (32): *une certaine pudeur naturelle*.

Procesul de înlocuire a slavonismelor/ cuvintelor devenite arhaice utilizate de Varlaam prin corespondentele lor lexicale moderne este evidentă și în cele ce urmează. Verbul *a (se) nevoi* cu sensurile ‘a (se) sili, a (se) constrînge’ (SCRIBAN 1939, s.v.) cedează locul sinonimului său, *a (se) sili*; mai mult, Corneanu literarizează traducerea, intensificînd, prin expresia verbală folosită, *a se lăsa violentați*, acțiunea moderată descrisă de verbul *a (se) sili*; în fond, opțiunea sa corespunde sensului primar al gr. βιάζω ‘1. user de force ou de violence’, în timp

ce opțiunile celorlalți traducători se opresc la sensul extins, generalizat al acestuia ‘3. p. ext. forcer (à), contraindre (à)’ (DFG, s.v.):

LEAST. 273^r: *Aseamenea simt/ și nevoiți dinși;*

Ms. 1780, 212^r: *Aseamenea sint nevoiți de dinși;*

COSTACHI 1814, 198^v: *Poate încă și siliți sînt de dinșii;*

STĂNILOAE 1980, p. 437/ 16: *Ba poate se și lasă siliți de ei;*

CORNEANU 1994, p. 531: *la nevoie se lasă chiar violența de către dinșii;*

PG 1172: *Ἰσῶς δὲ καὶ βιάζονται ὑπ’ αὐτῶν/et vel ultro nolentibus etiam se ingerunt et subserviunt (1171).*

În secvența care urmează există un consens implicit în redarea noțiunii de *lege*; diferența apare atunci cînd se realizează transpunerea celui alt termen. În textul traducerii lui Varlaam coexistă *tocmală* ‘organizare’ cu *ustav* (< v.sl. *уѣстѣвь* ‘finis, ὄρος terminus, regula; δογμα sententia’ (cf. MIKLOSICH 1865, s.v.; vezi și SCRIBAN 1939, s.v.), căci au aceleași sensuri; *ustav* este specializat, semnificînd exclusiv ‘regulă, rînduială (bisericească sau monahală)’, dar acest lucru nu constituie un argument pentru utilizarea lui exclusivă, în textul lui Varlaam observîndu-se predominarea lui *tocmală*, care astăzi și-a pierdut sensul întîlnit în vechea română literară. *Ustav* reprezintă opțiunea lui Măzăreanu, datorită și influenței originalului, iar Veniamin Costachi traduce literal gr. *ὄρος*, al cărui sens primar este ‘borne, pierre servant de borne, d’où borne, limite, frontiere’ (DFG, s.v.). Stăniloae preferă unul din sensurile secundare ale termenului: ‘règle de conduite, règle en gén.’ care, prin generalizare, devine *îndreptar*; la același sens al gr. *ὄρος* se oprește și Corneanu, cu diferența că, în timp ce Stăniloae optează pentru un termen generic (*îndreptar* presupune o sumă de *reguli*), el utilizează un sinonim pentru *regulă* – *poruncă*:

LEAST. 274^r, Ms. 1780, 212^v: *ca o tocmală și o leage;*

VM 1766, 268^v: *ca un ustav a legii;*

COSTACHI 1814, 199^r: *ca pre un hotar și ca pre o leage;*

STĂNILOAE 1980, p. 438/ 23: *ca îndreptar și lege;*

CORNEANU 1994, p. 532: *ca o poruncă și lege;*

PG 1177: *εἰς ὄρον, καὶ νόμον/norma legeque (1178);*

Fr. (27): *elles se font une loi de marcher sur ses traces et de suivre le genre de vie qu’il mène.*

Tot un slavonism specific lexicului religios îl reprezintă și adjectivul *procleat* (< v.sl. *проклатъ* ‘ἐπικατάρατος, execrabilis, maudit’, cf. bg. *proklét*, rus. *prokléatyĭ*, rom. *проклет* (MIKLOSICH 1865, s.v., vezi și SCRIBAN 1939, s.v.) (despre oameni) ‘afurisit, blestemat’ pe care-l întîlnim la Varlaam și, după el, în manuscrisul de la 1780; celelalte traduceri, cu excepția celei a lui Stăniloae, folosesc termenul corespunzător din limba actuală: *blestemat*, cf. și gr. *ἐπάρατος* ‘maudit’ (DFG, s.v.). Un caz aparte îl constituie Stăniloae care „arhaizează” nu o dată traducerea pe care o face în epoca modernă. Însă, în acest context, opțiunea

traducătorului se îndepărtează de sensul originalului, căci *osîndă* are semnificația de ‘condamnare; pedeapsă divină’!

LEAST. 274^r, Ms. 1780, 213^r: *tăcearea ta cea procleată*;

VM 1766, 269^r: *tăcerea ta cea blăstămată*;

COSTACHI 1814, 199^r: *tăcerea cea blestemată*;

STĂNILOAE 1980, p. 439/ 25: *tăcerii vrednice de osîndă*;

CORNEANU 1994, p. 533: *o blestemată tăcere*;

PG 1177: *σιωπῆς ἐπαράτου / detestabili silentio* (1178);

Fr. (30): *silence (...) criminel*.

Deși sinonime din punct de vedere al semnificației etimologice, *mîntuirea* este cuvîntul care s-a specializat în lexicul religios pentru a exprima iertarea/salvarea divină; în timp ce *spăsenie* (din v.sl. *спасеник* ‘σωτηρία, salus’ (MIKLOSICH 1865, s.v.)) este folosit azi aproape exclusiv în limbajul colocvial, cu sensul ‘smerenie, modestie prefăcută’ (vezi și SCRIBAN 1939, s.v.):

LEAST. 274^v, Ms. 1780, 213^v: *spăseniia sa*;

VM 1766, 269^v: *mîntuirea sa*;

COSTACHI 1814, 199^v: *a sa mîntuire*;

STĂNILOAE 1980, p. 440/ 30: *mîntuirea sa*;

CORNEANU 1994, p. 534: *propria mîntuire*;

PG 1180: *τῆν (...) σωτηρίαν / salutem suam* (1179);

Fr. (34): *son salut*.

Dacă unul din termenii expresiei este tradus – slavonul *глаголюи* ‘βάθος, profunditas’ este redat prin *adîncul* –, nu același lucru se întîmplă cu celălalt – *бѣгословіа* –, pe care Varlaam îl împrumută cu forma din original: *bogoslovia*. Costachi realizează un calc lexical de expresie, inversînd ordinea elementelor componente din gr. *θεο-λογία*: *cuvîntării de Dumnezeu*, necunoscînd neologismul corespunzător (vezi traducerea lui Corneanu). Din nou se poate constata dependența traducerii lui Stăniloae de cea a lui Costachi, căci acesta păstrează calculul lexical realizat de Costachi, indicînd între paranteze semnificația și echivalența modernă:

LEAST. 288^r, Ms. 1780, 224^r: *în iad, adecă întru adîncul bogosloviei*;

COSTACHI 1814, 206^v: *în iadul cuvîntării de Dumnezeu*;

STĂNILOAE 1980, p. 460: *în iadul cuvîntării de Dumnezeu (al teologiei)*;

CORNEANU 1994, p. 552: *în iadul teologiei*;

PG 1205: *εἰς ἄδην θεολογίας / ad inferos in rerum* (1206).

Varlaam împrumută din originalul pe care-l traduce slavonismul *ispovedanie*, cf. *исповѣдіѧ* (277^{r/dr}); forma adaptată a acestui slavonism – *spovedanie* – se păstrează și astăzi în lexicul religios, deși traducerile moderne (inclusiv aici și traducerea lui Veniamin Costachi) folosesc un termen modern, *mărturisire*.

LEAST. 277^r, Ms. 1780, 215^r: *ispoveadaniia/ ispovidanie*;

COSTACHI 1814, 200^v STĂNILOAE 1980, p. 443/ 44, Corneanu 1994, p. 537: *mărturisire*;

PG 1185: *ἐξεγορεύσει / obsitus et inquinatus* (1186);

Fr. (47): *souiller leur conscience d'un grand nombre de péchés.*

2.3.3. Elemente lexicale dialectale

LEAST. 276^f, Ms. 1780, 214^v: *Nu să cuvine păstoriul fără de sămăluire să să smerească pururea, nice iară pururea a să înălța nebuneaște;*

COSTACHI 1814, 200^f: *Nici totdeauna iaste datoriu Proestosul a să smeri fără de socoteală, nici totdeauna a să înălța pre sineși fără de minte;*

STĂNILOAE 1980, p. 441/ 38: *Întîistătătorul nu trebuie să se umilească totdeauna fără judecată, nici să se înalțe totdeauna nebuneaște.*

CORNEANU 1994, p. 536: *Starețul nu trebuie nici să se umilească oricînd, fără de socoteală, nici să se mîndrească neînțelepțește.*

PG 1184: *οὐδὲ πάντοτε ταπεινοῦν ἀλόγως, οὐδὲ πάντοτε ὑψοῦν ἀφρόνως ἑαυτὸν ὁ προεστῶς ὀφείλει /neque (rector animarum) unquam se nimis et praeter rationem submittat: nec unquam se stolide extollat (1183);*

Fr. (41): *Il [un pasteur] doit éviter deux excès également condamnables et nuisibles: le premier, c'est de ne pas se livrer par rapport à ses inférieurs à une humilité mal placée et déraisonnable; le second, de ne pas s'élever au dessus d'eux d'une manière hautaine et impertinente.*

Semantismul complex al verbului *a sămălui*, implicit, al substantivului *sămăluire* și a tuturor derivatelor sale (în cazul de față, locuțiunea adverbială *fără de sămăluire*), se reflectă în opțiunile diferite pe care traducătorii ulteriori ai *Scării* și le asumă: ‘a aprecia din punct de vedere valoric; a socoti; a se gândi, a judeca, a raționa’. Etimologia lui *a sămălui* – magh. *számlálni, számlolni, számitni* ‘a număra, a socoti’ (vezi CIHAC 1870, s.v., SCRIBAN 1939, s.v.) – arată că termenul avea o circulație regională, ceea ce a dus, implicit, la necesitatea înlocuirii sale cu sinonime specifice limbii române literare, care aveau avantajul de a fi cunoscute în toate zonele geografice. Stăniloae este singurul care traduce gr. *ἀλόγως* prin *fără judecată*, cf. semantismului acestui cuvînt ‘1. sans parler, en silence; 2. contrairement à la raison; 3. sans réflexion’ (DFG, s.v.), în timp ce Corneanu păstrează opțiunea mitropolitului Costachi.

Avînd o notă comună cu gr. *ἀλόγως*, adverbul *ἀφρόνως* este redat în conformitate cu semantismul său, primar sau secundar, încă din traducerea lui Varlaam: *nebuneaște* corespunde sensului ‘follement’, în timp ce *fără de minte* sau *neînțelepțește* (destul de arhaic, mai ales prin sufixul ales) corespund sensului ‘sans raison’ (vezi DFG, s.v.).

Un alt sens al verbului *a sămălui* transpare din contextul următor, unde acesta actualizează sensul de ‘a deosebi’, cunoscut și utilizat de ceilalți traducători/ copişti:

LEAST. 272^v, Ms. 1780, 211^v: *să poată sămălui binele și răul și mijlociul binelui și-a răului;*

VM 1766, 267^v: *trei lucrure sînt trebuncioase, adecă: socotița cea bună, socotița cea rea, și cea de mijloc;*

COSTACHI 1814, 198^f: *spre deslușirea binelui și a celui de mijloc și a celui rău;*

STĂNILOAE 1980, p. 436: *spre deosebirea binelui și răului și a ceea ce e la mijloc;*

CORNEANU 1994, p. 530: *să deosebească ce este bine, ce este potrivit și ce este rău*;
PG 1169: *διάκρισιν καλοῦ τε καὶ μέσου καὶ κακοῦ /uti mala a bonis et ab utrisque media ad unguem possint discernere (1170)* ;
Fr. (15): *pour discerner ce qui est bon de ce qui est mauvais, ou ce qui n'est ni bon ni mauvais*.

În secvența următoare, *șerbie* nu este utilizat cu sensul păstrat astăzi regional de ‘robie, sclavie’, ci cu un sens dispărut ‘devotare, consacrare’ (vezi DLRLV, s.v.); pierderea acestui sens este și cauza înlocuirii termenului cu alte sinonime, precum *slujbă* sau *slujire*, substantive care au în comun nota semantică [+ sacral], prin referire la oficierea *slujbei* religioase:

LEAST. 276^r: *spre lucrul și spre șerbiia lui Dumnedzău*;

Ms. 1780, 215^r: *spre lucrul și spre slujire lui Dumnezău*;

COSTACHI 1814, 200^v: *la lucrarea și slujba lui Dumnezeu*;

STĂNILOAE 1980, p. 442/ 43: *spre lucrarea și slujirea lui Dumnezeu*;

CORNEANU 1994, p. 537: *spre lucrarea și slujba lui Dumnezeu*;

PG 1185: *πρὸς ἐργασίαν Θεοῦ καὶ δουλείαν ἐπειγόμενος /qui (...) ad Dei cultum et obsequium accedit (1186)*;

Fr. (47): *pour se consacrer au culte, au service et à l'amour du Seigneur*.

Folosit în Moldova și Oltenia, cuvântul *ascultoi* apare frecvent în textele secolului al XVII-lea (îl întâlnim la Varlaam, Dosoftei, în *Pravila de la Govora*, cf. DLRLV, s.v.) cu sensul de ‘ascultător, supus, plecat’; în traducerea lui Varlaam se află în concurență directă cu slavonismul *poslušnic*; acesta din urmă este preferat de Vartolomeu Măzăreanu, opțiune care ne oferă un indiciu despre actualitatea acestui slavonism în lexicul religios în perioada în care mitropolitul traduce *Scara raiului* (sfârșitul secolului al XVIII-lea). În varianta din 1780 apare forma *ascultătorii*, în timp ce în traduceri moderne, inclusiv în cea a lui Veniamin Costachi, se preferă termenul mai puțin ambiguu, *supușii*, traducând gr. *ὀπηκοός* ‘auditeur, disciple’ (DFG, s.v.):

LEAST. 273^v: *ascultoii*;

Ms. 1780, 212^v: *ascultătorii*;

VM 1766, 268^v: *crediința poslușnicilor cătră sine*;

COSTACHI 1814, 199^r: *crediința supușilor*;

STĂNILOAE 1980, p. 438/ 23: *supușii*;

CORNEANU 1994, p. 532: *supuși*;

PG 1177: *τῶν ὀπηκόων*.

În contextul următor, fiecare traducător încearcă să redea perifrastic ceea ce în greacă este exprimat analitic; dificultatea constă în aproximarea cuvintelor grecești *πρόμαχοι* și *μονομάχοι*; traducerea lui Varlaam diferă total de celelalte versiuni – de aici reținem doar substantivul *hărăț*, un împrumut a cărui etimologie nu este clarificată: cf. DA, s.v.: magh. *herécelni*; OLTEANU, 1970, p. 554 propune ca etimologie pol. *harc* ‘luptă’, iar CIHAC 1870, s.v. magh. *harács*) care redă slavonul *βοηηκ* ‘στρατιώτης, miles; μάχιμος bellator’ (MIKLOSICH 1865, s.v.), și care este înlocuit de ceilalți traducători în funcție de soluția proprie fiecăruia.

Compușii *πρόμαχος* și *μονομάχος* se traduc fiecare, literal, prin ‘qui combat aux premiers rangs; 2. qui combat pour, défenseur de’ respectiv ‘qui combat seul à seul, en combat singulier’. Veniamin Costachi a tradus prin sensul secundar ‘apărător’ gr. *πρόμαχος*, în timp ce pe-al doilea, în lipsa unei soluții, l-a împrumutat cu forma din original, între paranteze încercând o traducere stângace. Traducerea lui Stăniloae nu reușește să clarifice contextul, căci adjectivul ales, *frunțași*, nu este un indiciu asupra poziției luptătorului, ci asupra calității acestuia, sens care nu se regăsește în original. Nici perifriza prin care încearcă să redea gr. *μονομάχος* nu este mai fericit aleasă; sensul din original nu a fost transpus:

LEAST. 275^v, Ms. 1780, 214^f: *hărăți viteaji și voinici*;

COSTACHI 1814, 200^f: *ostașii apărători și monomahi (adecă singuri luptaci)*;

STĂNILOAE 1980, p. 441/ 34: *unii frunțași în luptă și luptători de unul singur*;

CORNEANU 1994, p. 535: *unii (...) stau în frunte (...), iar alții pot lupta și singuri*;

PG 1184: *τῶν συστρατιωτῶν πρόμαχοι καὶ μονομάχοι /propugnatores et antesignani, et qui hostem ad singulare certamen audeant provocare* (1183);

Fr. (37): *des gens pleins de courage, de bravoure et de talent se trouveraient confondus et cachés dans la foule, tandis qu'ils devraient être à la tête de l'armée pour provoquer l'ennemi au combat.*

2.3.4. Elemente lexicale generale. Se observă că, echivalărilor cu termeni de ordin general, aparținând lexicului fundamental al limbii, făcute de Varlaam, li se substituie ulterior cuvinte specializate pentru desemnarea arealului religios.

Un proces de specializare semantică are loc în cazul substantivului *mărire* care traduce, în contextul dat slavonul *СЛАВА* (272^{v/dr.}) ‘δόξα, gloria’ (MIKLOSICH 1865, s.v.), înlocuit în traducerile ulterioare prin *slavă*, care s-a și impus în lexicul religios. În cea mai mare parte din ocurențele sale (am numărat nu mai puțin de 159 de atestări!) apare cu sensul (rar, conform lui SCRIBAN 1939, s.v.) de ‘mândrie’, în contextul *mărire deșartă* (12^f, etc.), calchiind slavonul *ПЪШТЕСЛАВИК* ‘κενοδοξία vana gloria, recherche ou amour de la vaine gloire’ (MIKLOSICH 1865, s.v., DFG, s.v.):

LEAST. 272^v, Ms. 1780, 211^v: *să să îndulcească de mărirea/ mărire lui*;

VM 1766, 268^f: *să să îndulcească de slavă*;

COSTACHI 1814, 198^v: *a să împărtăși de slava lui*;

STĂNILOAE 1980, p. 437/ 15: *să se bucure de aceeași slavă*;

CORNEANU 1994, p. 531: *să facă părtași slavei lui*;

PG 1172: *τῆς αὐτοῦ δόξης ἀπολαῦσαι, /regiam ejus majestatem* (1171);

Fr. (17): *de contempler sa majesté.*

LEAST. 270^f, Ms. 1780, 209^f: *cei mai de-apoi cu înțelepciunea (înțelepciune)*;

COSTACHI 1814, 197^f: *cei mai de pre urmă cu cugetul*;

STĂNILOAE 1980, p. 433: *cei din urmă după cugetul lor*;

CORNEANU 1994, p. 527: *cei din urmă cu cugetul*;

PG 1165: *οἱ ἐσχάτοι τῷ φρονήματι (φρόνημα* ‘1. esprit intelligence, pensée, Fr. (2): *au phys. coeur, au sens propre), qui nunc per animi submissionem sînt novissimi* (1166).

Lexicul intelectual prinde contur abia în traducerea lui VC de la începutul secolului al XIX-lea; pentru a denumi acest concept, Varlaam folosește termenul *înțelepciune*, care, deși mai larg în accepții, nu are concentrarea lui *cuget*.

LEAST. 270^f, Ms. 1780, 209^f: *minunate oame*;

COSTACHI 1814, 197^f: *o dumnezeescale Părinte*;

STĂNILOAE 1980, p. 433: *Prea Cuvioase*;

CORNEANU 1994, p. 527: *prea minunate părinte*;

PG 1166: *θεσπέσιε Πάτερ, venerande pater*.

Dacă Varlaam redă gr. *Πάτερ* prin *oame* (preluat și de către copistul manuscrisului de la 1780), utilizând un cuvânt generic, nespecializat; ulterior, termenul *pater* se impune în terminologia religioasă ca termen de adresare unei fețe bisericești. Un proces similar are loc și în cazul lui *minunate*: singurul care redă identic sintagma grecească este COSTACHI 1814, ceilalți traducători îndepărtându-se într-un sens sau altul de original.

Interesează în continuare utilizarea de către Varlaam a substantivului *pohtă* pentru a desemna ceea ce, în prezent, este desemnat prin substantivul *patimă*; diferența este dată de specializarea ultimului ca termen specific vocabularului religios, în timp ce *poftă* aparține vocabularului general al limbii române, fără nici o conotație religioasă:

LEAST. 271^f, Ms. 1780, 210^f: *întunearecul/ întuneericul nopței/ nopții ș-a pohtelor/ pohtilor*;

VM 1766, 266^v: *Întunerecul și noaptea patimilor*;

COSTACHI 1814, 197^v: *întunearec și noapte a patimilor*;

STĂNILOAE 1980, p. 435: *întunericul și noaptea patimilor*;

CORNEANU 1994, p. 529: *întunericul și noaptea patimilor*;

PG 1168: *σκοτίας καὶ νυκτὸς παθῶν, perturbationum animi et tempestatum nox (1167)*;

Fr. (11): *la nuit obscure des passions et des tempêtes*.

2.3.5. Opțiuni stilistice individuale

LEAST. 270^f, Ms. 1780, 209^v: *nu numai din valuri și din furtună*;

VM 1766, 266^f: *nu numai dintru valurile cele întreite*;

COSTACHI 1814, 197^f: *nu numai dintru întreitele valuri*;

STĂNILOAE 1980, p. 433: *nu numai din valuri*;

CORNEANU 1994, p. 527: *nu numai din furtunoasele valuri*;

PG 1165: *οὐ μόνον ἐκ τρικυμίας, decumanis fluctibus (1166)*;

Fr. (3): *la fureur des flots de la mer*.

Intensitatea valurilor, cf. gr. *τρικυμίας* ‘triple lame, suite de 3 vagues dont la 3^e est la plus forte; vague enorme’, este realizată la Varlaam prin două cuvinte, dintre care al doilea, prin semantismul său, vine tocmai să accentueze intensitatea primului, reprezentând în același timp și cauza lui; în varianta lui VM 1766 și cea a lui COSTACHI 1814 se traduce literal gr. *τρικυμίας*, în timp ce traduceri moderne recurg la alte opțiuni stilistice: Stăniloae simplifică, reducând contextul, în timp ce Corneanu apelează la un epitet metaforizant: *furtunoasele valuri*;

procedeul stilistic este evident și în traducerea franceză, unde intensitatea este redată printr-o personificare metaforizantă: *la fureur des flots de la mer*.

În secvențele care urmează, traducătorii desemnează printr-o modalitate diferită noțiunea de *păstor*:

LEAST. 272^r, Ms. 1780, 211^r: *duhovnicii/ dohovnici, un mai mare* (276^f);

VM 1766, 267^v: *dohtorul cel sufletesc, păstoriului*;

COSTACHI 1814, 198^f: *Proestoși, (mai jos) înainte stătătorului, proestosului* (198^v);

STĂNILOAE 1980, p. 436/437: *întiistătători, întiistătătorului*;

CORNEANU 1994, p. 529/531: *starețul, înainte-stătătorul, stareț*;

PG 1169: *προεστῶσιν, προεστηκότος, (1172) προεστῶτος /curatoribus animorum, [votis] pastoris* (1170); *magistro* (1171);

Fr. (15): *les pasteurs des âmes, (17) un pasteur*.

Dacă Varlaam și, după el, scribul ms. de la 1780, utilizează termenul *duhovnic* sau *un mai mare*, Măzăreanu împrumută din originalul pe care-l traduce fonetismul *dohtor* completându-l cu atributul *cel sufletesc*; Costachi împrumută, la rîndu-i, din textul pe care-l traduce cuvîntul *proiestos*, fără a opera nici un fel de adaptare la specificul limbii române, dar încearcă și o calchiere a originalului grecesc, rezultînd *înainte stătătorului* – preluată ca atare de Corneanu, alături de *stareț*. Un caz aparte îl reprezintă Stăniloae care, fără a împrumuta soluția găsită de Costachi, purcede la o nouă calchiere, ce are ca rezultat un nou cuvînt, *întiistătător*. Totuși, în ciuda existenței celor două variante moderne ale traducerii, termenii utilizați de Varlaam au acoperire și astăzi, fiind recurenți în lexicul religios, într-o mai mare măsură decît cuvintele propuse de Stăniloae, de exemplu.

Opțiuni diferite de traducere manifestă autorii versiunilor diferite ale *Scării* și în ceea ce privește redarea sintagmei *τοὺς νοερούς φίλους*: Varlaam folosește două atribute sinonime, realizînd, ca și în alte cazuri, o structură pleonastică: *sufletești și îngerești*; sinonimia este parțială, de aceea putem considera că alăturarea lor a fost făcută cu scopul de a transpune cît mai exact spiritul scrierii ascetice pe care o traducea: *îngerești* conține în plus sema [+ spiritualitate], care se adugă semei comune de [+ imaterial]. Accentul cade pe calitatea de [imaterial] a prietenilor, conform traducerii lui Stăniloae. Celelalte traduceri sînt mai apropiate de sensurile gr. *νοερός*: ‘qui concerne l’intelligence; d’où 1. de l’intelligence, intellectuel; 2. doué d’intelligence, intelligent’ (DFG, s.v.), cu nuanțările de rigoare. Astfel, copistul ms. de la 1780, folosește termenul *înțălepti* (probabil îl preia din varianta pe care o copie); Veniamin Costachi optează pentru un adjectiv participial, rezultat prin apropierea de gr. *νόημα* ‘pensée, reflexion’, în timp ce Corneanu apelează la traducerea franceză, literarizînd din nou textul:

LEAST. 273^r, Ms. 1780, 212^r: *priiatini sufletești și îngerești*;

VM 1766, 268^f: *prieteni înțălepti*;

COSTACHI 1814, 198^v: *priiatenii cei gîndiți*;

STĂNILOAE 1980, p. 437/ 16: *prietenii netrupești*;

CORNEANU 1994, p. 531: *prietenii lui Dumnezeu (scil. Pe prietenii cei duhovnicești, adică stareții, părinții spirituali);*

PG 1172: *τοὺς νοερούς φίλους /sapientes in promptu habere amicos(1171);*

Fr. (19): *nous ayons pour directeurs des hommes qui soient les amis de Dieu.*

Rămînem în domeniul lexicului sapiențial; Varlaam transpune sintagma din slavonă: *прѣ мъдрывъ и съвръшивъ* prin *înțelepțește și face desăvîrșit*; verbe care, cu forme diferite, sînt menținute și în traduceri moderne, cf. și gr. *σοφίσας καὶ τελειώσας*; singurul care optează pentru alt cuvînt este copistul ms. din 1780 care, folosind o versiune intermediară a traducerii lui Varlaam, preia de acolo verbul *să învețe*, cu un semnatism simplificat față de cel al verbelor folosite din traducerea-sursă:

LEAST. 273^v, Ms. 1780, 212^v: *cela ce înțelepțește și face desăvîrșit pre cei neînțelepți și neiscușiți;*

VM 1766, 268^f: *acela (...) care și pre copii cei tare la cap poate să-i învețe;*

COSTACHI 1814, 198^v: *cela ce pre cei neînvățați și neînțelepți i-au înțelepțit și desăvîrșit i-au făcut;*

STĂNILOAE 1980, p. 438/ 20: *cel ce face înțelepți (...) pe cei neînvățați și neînțelepți, ducîndu-i la desăvîrșire;*

CORNEANU 1994, p. 532: *acela care înțelepțește și desăvîrșește pe cei proști și nepricepuți;*

PG 1177: *διδάσκαλος (...) ὁ τοὺς ἀμαθεῖς καὶ ἀσόφους σοφίσας καὶ τελειώσας /quid tardos et hebetes, litteratos reddit et doctrina praestantes (1178);*

Fr. (24): *le précepteur qui, n'ayant eu affaire qu'à des personnes bornées et stupides, les a néanmoins remplies de science et d'érudition.*

Varlaam traduce slavonul *гѣенскыя* 'gehennae' (MIKLOSICH 1865, s.v.) prin *focul de veaci*, în timp ce Costachi împrumută din textul grecesc *gheena* (opțiune pe care o preia și Stăniloae); Corneanu optează pentru termenul mai puțin livresc, implicit mai accesibil, *iad*:

LEAST. 275^v, Ms. 1780, 214^f: *frica focului de veaci;*

COSTACHI 1814, 200^f: *frica gheenei;*

STĂNILOAE 1980, p. 441/ 34: *frica gheenei;*

CORNEANU 1994, p. 535: *teama de iad;*

PG 1184: *φόβος γέννης /inferos flammaram (1183);*

Fr. (37): *la crainte des flammes vengeresses de l'enfer.*

Traducerea lui Varlaam este în secvența următoare mai explicită (clară) decît cea de mai tîrziu, a lui Veniamin Costachi: a (nu) fi *asemenea* lui Dumnezeu /vs./ a (nu) fi al lui Dumnezeu *următoriu* (preluată, inexplicabil, și de Stăniloae). Corneanu redă exact gr. *μιμητής* prin *imitator*. Opțiunea lui Costachi se clarifică prin referire la versiunea franceză: *următoriu* ar fi cel care *merge pe urmele cuiva* și ar putea fi rezultatul consultării și confruntării altor manuscrise/ ediții ale textului lui Ioan Scărarul, conform prefeței traducerii sale:

LEAST. 277^v, Ms. 1780, 215^v: *nu veri/ vei hi/ fi aseamenea lui Dumnedzău;*

COSTACHI 1814, 201^f: *nu vei fi al lui Dumnezeu următoriu;*

STĂNILOAE 1980, p. 443/ 48: *nu vei fi următor lui Dumnezeu;*

CORNEANU 1994, p. 538: *nu vei putea fi imitatorul lui Dumnezeu;*

PG 1188: *καὶ οὐκ ἔση λοιπὸν Θεοῦ μιμητής / neque enim (id faciendo) Deum imitabere* (1187);

Fr. (51): *vous ne marcheriez pas sur les traces du Seigneur.*

În exemplul următor, traducerea lui Varlaam corespunde gr. *πικρίδων*, Costachi particularizează substantivul *amărăciuni*, considerînd că este vorba de *păpădii*; celelalte traduceri păstrează din original numai atributul de *amar*, asociat succesiv *ierburilor* sau *lăptucilor* (cf. ediției latine și franceze):

LEAST. 285^r, Ms. 1780, 222^r: *până nu mîncă adzîmă cu amărăciuni.*

COSTACHI 1814, 205^r: *pîină cînd nu au mîncat azimele cu păpădii.*

STĂNILOAE 1980, p. 456/ 98: *pîină ce nu au mîncat azima cu ierburi amare.*

CORNEANU 1994, p. 550: *pîină ce nu i-a făcut să mănînce azimă cu lăptuci amare.*

PG 1201: *ἄχρισ οὐδὲ τὸ ἄζυμον μετὰ πικρίδων ἔφαγον / nisi gustatis prius azymis et agrestibus lactucis* (1202).

Fr. (99): *qu'après leur avoir fait manger des azymes et des laitues amères.*

2.3.6. Elemente lexicale menținute în uz. Conservarea unor cuvinte folosite încă din secolul al XVII-lea în terminologia religioasă actuală poate avea două cauze: a) termenii respectivi sînt neologisme preluate din limbile din care se face traducerea, mai puțin din slavonă, căci acestea, după cum s-a demonstrat deja, au fost toate înlocuite; b) caracterul conservator al lexicului religios care a făcut posibilă supraviețuirea unor asemenea cuvinte, în condițiile în care ele nu mai erau active în vocabularul comun.

a) Neologismul de origine latină, *purgație*, atestat pentru prima oară în *Leavșița* (vezi ZGRAON 1976b) este prezent mai întîi marginal, ca adnotare, implicit explicare, a expresiei *dare de curățire*, pentru ca ulterior să apară inserat în textul propriu-zis al *Scării*; manuscrisul copiat la 1780 conține în acel loc sintagma inițială: *dare de curățire*; inexistența acestui pasaj și în celelalte versiuni fac imposibilă discutarea evoluției termenului:

LEAST. 271^r: *Agoniseaște și tu, o, minunate părinte, leacuri, dare de curățire¹, brici (...);*

LEAST. 271^v: *Purgația iaste tămăduire pohtelor celor din lontru și deșărtare împuțiciunii și scîrnăviei ce nu să veade;*

Ms. 1780, 210^v: *Dare de-a curățire iaste tămăduire pohtilor celor din lăuntru și deșărtare împuțaciunii scîrnăviei[tăiat: lor] ce nu să veade.*

Eretic este un alt cuvînt activ în lexicul religios și în perioada modernă a limbii noastre literare; prezența acestui substantiv în traducerea lui Varlaam dovedește atît cunoștințele sale de neogreacă sau latină, și de aici familiaritatea cu acest termen atunci cînd îl întîlnește în varianta-sursă a traducerii sale – *еретикы* (279^{v/dr.}), cf. v.sl. *кѣрѣтикъ* 'haereticus' (MIKLOSICH 1865, s.v.):

LEAST. 279^v, Ms. 1780, 217^v: *Ceia ce-s slabi întru credință să nu mănînce cu ereticii/ eriticii, cum gice/ zice pravila;*

¹ Adnotat: *purgație*.

COSTACHI 1814, 202^f: *Cei neputincioși împreună cu ereticii să nu mănânce;*
STĂNILOAE 1980, p. 446/63: *Cei slabi să nu mănânce împreună cu ereticii, precum s-a spus în canoane;*

CORNEANU 1994, p. 541: *Cei slabi să nu mănânce împreună cu eretici, precum se spune și în canoane;*

PG 1192: *Ἀσθενεῖς αἰρετικοῖς μὴ συνεσθιέτωσαν, καθὼς, καὶ ἐν τοῖς κανόσιν εἴρηται / Cum haereticis fide non firmi et ardentis ne accumbant aut communicent, ut est in sacris canonibus* (1191);

Fr. (66): *Gardez-vous bien de jamais permettre à ceux de vos inférieurs dont la foi n'est pas ferme et à toute épreuve, vive et ardente, de vivre et de communiquer avec les hérétiques : vous savez que les canons de l'Église l'ont très sagement défendu.*

b) Termenul *aproapele* este tradus prin aceeași formă în toate variantele utilizate, cu observația că la Varlaam apare numai în structura cu prepoziția *de*. Atestat în cele mai vechi texte literare românești, substantivul *aproapele* „reprezintă unul dintre cele mai vechi adverbe substantivizate ale limbii române literare” (MUNTEANU 1995, p. 235; vezi analiza complexă a conceptului *aproapele*, în *ibidem*, p. 233-240.):

LEAST. 278^v, Ms. 1780, 216^v: *sufletul de-aproapelui său;*

COSTACHI 1814, 201^v: *sufletul aproapelui întru toate;*

STĂNILOAE 1980, p. 445/ 56: *sufletul aproapelui întru toate;*

CORNEANU 1994, p. 540: *sufletul aproapelui;*

PG 1189: *ψυχῆς τοῦ πλησίον περὶ πάντα / in omnibus animam pro anima exponere* (1190);

Fr. (57): *toutes les âmes confiées à ses soins et à sa vigilance.*

Verbul *urgisi*, concurat în acest context de verbul *defăima*; dacă *urgisi* (derivat de la *urgie*, cu etimologie latină: *orgia*, cf. și ngr. *οργίζω* ‘a se înfuria’) are sensurile ‘a oropsi, a nu mai iubi, a dizgrația, a depărta, e exila’ (apud SCRIBAN 1939, s.v.); sensurile verbului *defăima* – ‘a critica, a vorbi de rău, a calomnia’ – reprezintă o intensificare a semantismului propriu gr. *ἐξουδενίζω* ‘ne faire aucun cas de, considérer comme rien, mépriser’:

LEAST. 271^f, Ms. 1780, 210^f: *“Dumnedzău nu va urgisi inima cea înfrîntă/ înfrîntă și smerită!”*

VM 1766, 266^v: *“Inima cea înfrîntă și zdrobită, Dumnedzău n-o defaimă!”*

COSTACHI 1814, 197^v: *Inima zdrobită și smerită, Dumnezeu nu o va defăima!*

STĂNILOAE 1980, p. 435: *Inima zdrobită și umilită, Dumnezeu nu o va urgisi!*

CORNEANU 1994, p. 529: *Inima zdrobită și umilită, Dumnezeu nu o va urgisi!*

PG 1168: *Καρδίαν συντετριμμένην καὶ τεταπεινωμένην ὁ Θεὸς οὐκ ἐξουδενώσσει, Cor contritum et humiliatum Deus non despiciet!* (1167);

Fr. (11): *Un cœur broyé et humilié, Dieu ne le méprise point.*

Menținerea inclusiv în edițiile moderne a substantivului *învățător* poate fi datorată faptului că acest cuvânt este bine reprezentat în vocabularul actual al limbii române prin familia lexicală cu numeroși termeni: *învăț*, *învăța*, *învățăcel*, *învățămînt*, *învățat*, *învățător*, *învățătură* etc. De fapt, notă aparte face numai Costachi care traduce gr. *διδάσκαλος* prin neologismul *dascal* din ngr.

δάσκαλος. Opțiunea acestuia din urmă este însă una formală, căci termenul utilizat păstrează și semantismul mai vechiului *învățător*, alături de cel de ‘cântăreț de biserică’, cf. SCRIBAN 1939, s.v.

LEAST. 270^r, Ms. 1780, 209^v: *Învățătoriu cu adevărat/ adivărat*;

VM 1766, 266^f: [*Păstoriul întru adevăr că iaste*] *învățătoriu*;

COSTACHI 1814, 197^r: *Dáscal cu adevărat*;

STĂNILOAE 1980, p. 434: *Învățător cu adevărat*;

CORNEANU 1994, p. 527: *Învățător* („*didaskalos*”);

PG 1165: *Διδάσκαλος ὄντως, Doctor* (1166);

Fr. (5): *Le maître véritable*.

Observăm că termenul *praznic* (aflat și astăzi în uz, mai mult popular) din traducerea lui Varlaam este menținut de Veniamin Costachi, deși traduce un text grecesc, unde *ἐορταῖς* are sensul de ‘fête’ (DFG, s.v.); tot în traducerea lui Costachi ne reține atenția redarea parafrastică a gr. *ἐτήσιος* ‘annual; qui revient chaque année’ (DFG, s.v.): *ceale de preste an*, precum și traducerea literală a gr. *δεσποτικός* ‘qui concerne un maître; d’où, t. eccl. du Seigneur’ (DFG, s.v.), prin *stăpîneștile*. Traducerile moderne înlocuiesc mai vechiul și popularul *praznic* cu *sărbătorile* și redau gr. *ἐτήσιος* prin *anual*; diferența apare la traducerea ultimului atribut: *împărătești*, respectiv, *domnești*, fără a reuși totuși să redea nici unul sensul de ‘divinitate’ (prezent în textul grecesc), cf. adjectivului utilizat de Varlaam prin *dumnezăești*.

LEAST. 273^r, Ms. 1780, 212^r: *întru/ în praznicele/ praznicile ceale dumnezăiești de rugă*;

COSTACHI 1814, 198^v: *întru Stăpîneștile Praznice ceale de preste an*;

STĂNILOAE 1980, p. 437/ 17: *în sărbătorile anuale și împărătești*;

CORNEANU 1994, p. 531: *la sărbătorile anuale și domnești*;

PG 1172: *ἐν ταῖς ἐτήσίοις καὶ Δεσποτικαῖς ἐορταῖς ὁ Θεὸς /Dei cultoris* (1171);

Fr. (20): *aux grands jours de fête destinés à célébrer les mystères que Jésus Christ (...)*.

Interesează în secvența de mai jos, pe de o parte, prezența verbului *a se pogorî*, pe de alta, substantivul *vale*, cu sinonimele lui diacronice. Verbul *a se pogorî*, avînd ca etimologie adv. v.sl. *погорь*, cu sensurile ‘ἐν καταβάσει, κατὰ πρᾶνοῦς prone, deorsum’ (MIKLOSICH 1865, s.v.), era general în epoca în care Varlaam traduce *Scara* – de altfel, aceeași formă o întîlnim și în traducerea din 1814 a mitropolitului Costachi – ; cf. SCRIBAN 1939, s.v., semantismul acestui verb include și substantivul *vale*: ‘în jos, la vale’, ceea ce ar putea constitui motivul pentru care nu mai este redat în textul propriu-zis al traducerii lui Varlaam. În manuscrisul de la 1780, ca și în traducerea lui Veniamin Costachi, acesta este însă tradus printr-un slavonism curent în vechea română literară² – *zăpodie* (< v.sl. *заподъ* ‘latebra; cachette, refuge, abri, retraite’. (cf. MIKLOSICH

² În secolul al XVI-lea cultismul apare în *Palia de la Orăștie, Psaltirea Șcheiană*, iar în secolul următor mai este înregistrat la Dosoftei și în *Biblia de la 1688*; vezi și DIMITRIU 1970.

1865, s.v.; SCRIBAN 1939, s.v.) ‘vale largă, platou adăpostit de înălțimi’ – în timp ce în versiunile ulterioare este înlocuit prin sinonimul *vale*:

LEAST. 287^r: *Pentr-aceea, te pugorîș dintr-aceea vedeaare dumnezăiască întru adîncata smerenie, în Horiv*;

Ms. 1780, 223^v: *pentru aceia te pogorîrăș dintru ace videare dumnezăiască întru adîncata zăpodie, smereniei, în Horiv*;

COSTACHI 1814, 206^r: *Pentru aceaia și întru prea adîncă (...) zăpodie de smerenie în Horiv (...) te-ai pogorît*;

STĂNILOAE 1980, p. 458: *De aceea te-ai și coborît în cea mai adîncă vale (a Horebului; P.G. = a smereniei, n.tr.)*;

CORNEANU 1994, p. 552: *De aceea, (...) te-ai coborît în foarte adîncă vale a smereniei, în Horeb*;

PG 1204: *διὸ καὶ εἰς βαθυτάτην που κοιλάδα ταπεινώσεως ἐν Χωρήβ ἐκ τῆς θεοπτίας κατελήλυθας / in altissimam demissionis vallem Chorebanam a Dei conspectu descendisti* (1203)

Interesantă este și grafia numelui propriu *Horeb*: etimologizantă inițial, cf. slav. *Хоривъ* (287^{r/dr}), gr. *Χωρήβ*, devine ulterior *Horeb*, cf. lat. *Chorebanam* și fr. *Horeb*.

3. Concluzii. Traducerea mitropolitului Varlaam, importantă pentru mediul monahal, dar și pentru cel laic, a fost făcută la începutul secolului al XVII-lea, într-o perioadă în care limba română literară era în plin proces de formare. Înscrișe în acest context, slavonismele analizate, deși numeroase, sînt perfect justificate de existența acelor „goluri semantice” inerente oricărei limbi aflate la începutul constituirii variantei literare.

Secvențele comparate au fost selectate din manuscrisele și tipăriturile reprezentînd traducerea *Scării* într-un interval cuprins între secolul al XVII-lea și secolul al XX-lea; ca reper am folosit textul cuprins în volumul 88 al *PG*, în dublă ediție, greacă și latină. Perioada mare de timp din care provin aceste texte a permis surprinderea schimbărilor lexicale care au dus la formarea caracterului modern al vocabularului limbii române literare. Am insistat asupra procesului de formare a lexicului religios; în acest context, dat fiind cunoscutul său caracter conservator, nu este de mirare că au existat situații în care elementele lexicale folosite de Varlaam în traducerea sa sînt și astăzi în uz. Cauzele care au permis menținerea acestor elemente lexicale în limbajul religios actual sînt diverse; putem enumera aici, pe de o parte, pe lîngă caracterul conservator al acestei terminologii – substantivele *aproapele*, *duhovnic*, *spovedanie* s-au menținut în strînsă legătură cu persistența realiilor desemnate –, faptul că unele din aceste cuvinte intră în componența unor expresii fixe, precum *a pogorî*, menținut în expresia *Pogorîrea Sfîntului Duh*, pe de altă parte, faptul că unii termeni utilizați de mitropolitul moldovean erau neologisme preluate din alte limbi de cultură decît slavona, chiar dacă prin intermediar slavon; e cazul lui *azimă*, *eretic*.

Schimbările lexicale au avut loc la nivelul 1. elementelor arhaice, generale în epoca în care Varlaam traducea *Scara*; 2. slavonismelor pe care acesta le preia din textul pe care-l traduce; 3. elementelor dialectale; 4. elementelor lexicale generale, nespecializate.

Traducerea lui Vartolomeu Măzăreanu a fost mai puțin utilă în realizarea studiului comparativ deoarece capitoul ales spre analiză (*Epistolă către Păstor*) are dimensiuni reduse datorită originalului rusesc utilizat. Cele două ediții moderne ne oferă două texte diferite din punct de vedere al limbii, dar și al metodei de traducere urmate de fiecare autor în parte; astfel, traducerea lui Stăniloae conservă un limbaj tradițional, pe alocuri arhaizant, păstrând de multe ori opțiunile de traducere ale înaintașului său, Veniamin Costachi, în timp ce traducerea lui Corneanu este mai liberă față de original, autorul literarizând de multe ori textul propriu-zis al lui Ioan Scărarul, fără a pierde însă semantismul original, avînd ca instrument o limbă română modernă.

Bibliografie

- Dimitriu, C., 1970, *Vocabularul limbii române vechi. Studiu statistic* (teză de doctorat), Iași.
- Fecioru, D., 1952, *Manuscrisele de la Neamțu. Traduceri din Sfinții Păsinți și din scriitorii bisericești*, în „Studii teologice”, seria II, anu IV, sept. - oct., 1952, p. 459-487.
- Gafton, Alexandru, 2001, *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Editura Universității Al. I. Cuza, Iași.
- Gheție, Ion, 1975, *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei, București.
- Gheție, Ion/ Mareș, Alexandru, 1974, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei RSR, București.
- Ghibănescu, Gh., 1914, *O nouă lucrare a Mitropolitului Varlaam (Leavștița lui Ioan Scarariul)*, în „Arhiva”, XXV (1914), nr. 3-4, p. 65-107.
- Greco, Vasile, 1942, *Învățăturile lui Neagoe Basarab, Domnul Țării Românești (1512-1521). Versiunea grecească editată și însoțită de o introducere și traducere în românește de Vasile Greco*, Academia Română, „Studii și cercetări”, LX, Imprimeria Națională, București.
- Ivănescu, G., 2000, *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iași.
- Mihăilă, G. 2002, *Contribuții la etimologia limbii române*, Editura Univers Enciclopedic, București.
- Munteanu, Eugen, 1995, *Studii de lexicologie biblică*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
- Munteanu, Eugen, 2004, *Interferențe lingvistice greco-române în actul traducerii (Mărgăritarele lui Ioan Hrisostomul, București, 1691)*, în AUI, secțiunea III e. Lingvistică, tomurile XLIX-L, 2003-2004, Studia lingvistica et philologica in honorem D. Irimia, p. 349-365.
- Olteanu, Pandelescu, 1970, *Metoda filologiei comparate în studierea izvoarelor și în identificarea versiunii neogrecești a operei Scara tradusă de mitropolitul Varlaam*, în MO, XXII (1970), nr. 5-8, Craiova, p. 543-567.
- Panaiteșcu, P. P., 1959, 2003, *Catalogul manuscriselor slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. I (1959), Editura Academiei, București; vol. II (2003), *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din BAR*, Editura Academiei, București.

- Paul, Mihai, 1964, *Leastvița (Scara raiului) - traducerea lui Varlaam de la Secu într-o nouă redacție*, în BOR (1964), nr. 11-12, p. 1069-1084.
- Stăniloae, Dumitru, 1980, *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinților Părinți care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, vol. IX, *Scara sfântului Ioan Scărarul și învățăturile lui avă Dorotei*, traducere, introducere și note de Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București.
- Ștrempel, George, 1978 – 1992, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I-IV, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Teodorescu, Mirela, 1984, *Răspunsul împotriva catihismului calvinesc*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, Editura Minerva, București.
- Zgraon, Florentina, 1976a, *Considerații filologice asupra primei traduceri manuscrise a Scării lui Ioan Sinaitul*, în LR, XV (1976), nr. 3, p. 275-287.
- Zgraon, Florentina, 1976b, *Un neologism de origine latină în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în LR, XV (1976), nr. 5, p. 624-626.
- Zgraon, Florentina, 1977, *Manuscrisele românești ale Leastviței pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea. Probleme de filiație*, în LR, XXVI (1977), nr. 5, p. 517-531.

Dicționare și texte consultate

- BAILLY = Bailly, M. A., ⁷1915, *Dictionnaire grec - français*. Rédigé avec le concours de M. E. Egger, Librairie Hachette, Paris.
- CIHAC = Cihac, A. de, 1870, *Dictionnaire d'étymologie Daco-Romane*, partea I: *Elements latins*; partea II: *Elements slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Francfort/ M.
- DLRLV = Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, 1987, *Dicționarul limbii române literare vechi*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- L = *Leastvița*, ms. rom. BAR, nr. 5419.
- Miklosich, Franz, 1862-1865, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae, Guilelmus Braumueller.
- PG = *Patrologia graeca*, vol. 88, editor J.P.Migne.
- SCRIBAN = Scriban, August, ¹1939, *Dictionaru limbii românești (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”, Iași.
- VC 1814 = Veniamin Costache, *Scara raiului*, 1814, Tipografia Mănăstirii Neamțului.
- VM 1766 = Vartolomeu Măzăreanu, *Leastvița*, ms. rom. BAR, nr. 2959.

(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași)